

You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Męskość w stanie wojny : Tomasz Tomasik, „Wojna – Męskość – Literatura”, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk 2013, ss. 359 [recenzja]

Author: Tomasz Kaliściak

Citation style: Kaliściak Tomasz. (2014). Męskość w stanie wojny : Tomasz Tomasik, „Wojna – Męskość – Literatura”, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk 2013, ss. 359 [recenzja]. "Ruch Literacki" z. 6 (2014), s. 668-671.

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

oraz szkolne wspomnienia polskich pisarzy z wydanego w 1958 r. mało znanego tomu *Kredą na tablicy*. Na plan pierwszy we wspomnieniach żydowskich wysuwają się różnice religijne, będące nierzadko źródłem lęku. Z drugiej strony pojawia się często motyw fascynacji językiem i literaturą polską. Jeśli chodzi o polskie wspomnienia autorka skupia się na tych autorstwa Bohdana Czeszki i Stanisława Ryszarda Dobrowolskiego, skrajnie różnych od wspomnień żydowskich i raczej idealizujących przeszłość w kontekście różnic między uczniami z różnych grup etnicznych i religijnych. A zatem klasa szkolna jawi się jako „obszar doświadczania niepokojącej ambiwalencji: Żydzi i Polacy są w niej jednocześnie razem i osobno, połączeni i rozdzieleni. Jest miejscem eksponowania kulturowych różnic, ale też pokonywania kulturowego dystansu; izolacji, lecz zarazem wyłaniania przejsć i synaps łączących izolowane światy. To obszar działania mechanizmów inkluzji i ekskluzji, aktywizowania czynników więzi i separacji. Ten tryb łączenia i dzielenia charakterystyczny jest dla działania mechanizmów pogranicza” [s. 74–75].

Książka jest znakomicie napisana i starannie zredagowana. Godnym uwagi zabiegiem nadającym jej charakter poniekąd przewodnika jest wypunktowanie na początku każdego tekstu najważniejszych zagadnień. Także podział na podrozdziały sprzyja i tak już klarownej kompozycji. Ta tendencja do zachowania porządku jest tylko czasami może zbyt daleko posunięta poprzez zamykanie niemal każdego tekstu fragmentem zatytułowanym „Podsumowanie”. Wprowadza to pewną monotonię, a poza tym wydaje się zbędne, zwłaszcza w ostatnim tekście, który i tak stanowi w znacznej mierze podsumowanie całości.

Z drobniejszych uwag warto zauważyć, że książka Aleksandra Hertza ukazała się w Paryżu w 1961 r., a zatem na początku lat sześćdziesiątych, a nie „u schyłku lat pięćdziesiątych XX wieku” [s. 9]. Autorka korzysta z pierwszego wydania krajowego z 1988 r. Zapewne przez przeoczenie w indeksie nazwisk zabrakło Moshe Rosmana, wybitnego izraelskiego historyka, do którego niejednokrotnie odwołuje się autorka.

Chociaż książka jest mocno osadzona w badaniach judaistyczno-polonistycznych, powinna zainteresować czytelników także spora kręgu studiów żydowskich, bowiem wiele z przedstawionych przez Eugenię Prokop-Janiec koncepcji i zaprezentowany przez nią sposób interpretacji można zastosować także do analizy innych kręgów kulturowych i językowych.

MĘSKOŚĆ W STANIE WOJNY*

(Tomasz Tomasik, *Wojna – Męskość – Literatura*, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk 2013, ss. 359)

TOMASZ KALIŚCIAK**

Książka Tomasza Tomasika *Wojna – Męskość – Literatura* wpisuje się wyraźnie w interdyscyplinarny nurt badań kulturowych poświęconych problematyce męskości. W euroatlantyckiej tradycji humanistycznej badania te określane są mianem studiów męskich (*Men's Studies*), które w okresie

* Praca naukowa sfinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki, realizowana w ramach projektu „Męskość w literaturze i kulturze polskiej od XIX wieku do współczesności”. Projekt nr 2013/08/A/HS2/00058.

** Tomasz Kaliściak – dr, Uniwersytet Śląski w Katowicach.

lat 80. i 90. XX wieku zaczęły wyłaniać się z wcześniejszych badań feministycznych i genderowych. O ile jednak polska krytyka feministyczna i studia kobiece znalazły w ostatnich dwu dekadach sporą reprezentację i zdążyły już, choć nie bez oporu, zadowolić się w obszarze polskiej akademii, o tyle polskie studia nad męskością nie doczekały się wyraźnego etapu rozwoju, choć można zauważyć w ostatnich latach rosnące zainteresowanie. Wynika to być może z faktu, że androcentryczny model polskiej akademii nie przepracował do końca osiągnąć i rozpoznać krytyki feministycznej oraz studiów nad płciami kulturowymi (*Gender Studies*), bez których nie sposób wyobrazić sobie rozwoju badań nad współczesną męskością. Książka Tomasza Tomasika wypełnia tę lukę, trafiając w sedno polskiej kultury narodowej. Autor podejmuje bowiem rozważania nad męskością w odniesieniu do polskiej tradycji kulturowej, która przez wiele stuleci wywierała istotny wpływ na kształt męskiej tożsamości. Wprawdzie uczony koncentruje się docelowo na obrazie męskości kulminującym w okresie II wojny światowej, to jednak nie sposób nie zauważyć, że ten militarny model męskości, pomimo jego kryzysu widocznego w kolejnych dekadach XX wieku, w dużej mierze pokutuje w społecznej świadomości wielu pokoleń Polaków do dzisiaj. Z tego punktu widzenia książka Tomasza Tomasika wydaje się więc lekturą obowiązkową i podstawową, nie tylko dla kulturoznawców skoncentrowanych wokół zagadnień męskości, ale także dla historyków i literaturoznawców.

Monografia Tomasza Tomasika składa się z dwóch części. W pierwszej części *Mity i ideologie* autor dokonuje historycznego (od kultury antycznej aż po modernizm i dwudziestolecie międzywojenne) przeglądu procesów wpływających na kształtowanie się modelu męskiej tożsamości militarnej, określając tym samym teoretyczne podstawy drugiej części zatytułowanej *Konfrontacje*, w której znajdują się osobne studia interpretacyjne poświęcone twórczości wybranych poetów i pisarzy wojennego pokolenia (Bojarski, Kamiński, Baczyński i Gajcy).

Na początku należy jednak wyraźnie zaznaczyć, że autor, będąc w zgodzie z perspektywą konstruktywistyczną w badaniach humanistycznych (głównie socjologicznych i antropologicznych), konsekwentnie postrzega męskość nie tylko jako konstrukt społeczny, lecz również, a może przede wszystkim, jako konstrukt ideologiczny, przy czym należy od razu zaznaczyć, że nie chodzi tu o populistycznie rozumiane znaczenie ideologii jako fałszywej, politycznie zmanipulowanej świadomości, lecz o zbiór uwarunkowanych historycznie, kulturowo i społecznie przekonań i idei, kształtujących przestrzeń symboliczną. To bardzo ważne rozpoznanie, stawia bowiem kres jałowemu sporom o naturalność pojęcia płci oraz wynikającej z niej tożsamości. Męskość, podobnie jak i kobiecość, od zawsze odzwierciedlają społeczne wyobrażenia określonej kultury, świadczą o tym chociażby wszelkie mity założycielskie. Tak pojęta ideologia męskości, zdaniem badacza, wyłania się również z literatury, która uchodzi za jeden z jej najtrwalszych nośników. Splota ona ze sobą idee męskości i wojny, konstytuując normatywny wzorzec męskiej tożsamości militarnej.

Autor podkreśla, że znane w kulturze krwawe rytuały inicjacyjne męskości polegają na socjalizacji mężczyzn do życia w wojnie, kształtują ducha walki i nieustającej rywalizacji. Wszelkie ideologie państwowe budowały swoją pozycję na przekonaniu, że o sile narodu i przetrwaniu świadczy militarne przygotowanie mężczyzn do walki z wrogiem. W ten sposób, zdaniem badacza, męskość została ideologicznie związana z definicją narodu. Tomasik dowodzi zatem, że wojna jest „wynalazkiem” męskiej wyobraźni i warunkiem koniecznym męskiej tożsamości. Postrzegana była w wielu kulturach jako naturalne doświadczenie integrujące męskość, zasadzające się na braterstwie krwi i broni. Uczony wyraźnie podkreśla homospołeczny charakter wojny jako wielkiej męskiej przygody, która kształtuje twardy charakter. Za tymi mitami i wyobrażeniami wojny kryje się ideologicznie zmanipulowana wizja męskości, którą Tomasik przekonująco demaskuje. Manipulacja ta polega bowiem na skrywaniu negatywnych – psychicznych, moralnych i społecznych – konsekwencji wojennej mobilizacji mężczyzn. Wojna jest więc kulturowym przymusem dokonywania przemocy wobec innych.

Zdaniem badacza, stan wojny pociąga za sobą „mechanizm rozłączenia”, powodując radykalną polaryzację ról płciowych: na „żołnierską w przypadku mężczyzn i cywilną w przypadku

kobiet” [s. 49]. Oznacza to, że wojna narzuca mężczyznom i kobietom odmienne role. Mężczyzna-wojownik sytuuje się po stronie ofiarnej śmierci, kobieta walczy o prawo do życia

W opinii Tomasika męskość jest konstruktem społecznym historycznie i kulturowo zmiennym. Uczony dokonuje więc przeglądu koncepcji męskości w tradycji homeryckiej i tytejskiej starożytnej Grecji, by ukazać jej transformacje w tradycji etosu rycerskiego doby Średniowiecza. W kulturze polskiej wzorzec męskości militarnej znalazł odzwierciedlenie w micie sarmackiego wojownika, manifestującym się w kultywie męstwa (*virtus*), i zdaniem badacza trwał nieprzerwanie w różnych odmianach do XX wieku, pełne rozwinięcie znajdując w okresie romantyzmu. Przez cały ten okres rozwoju krystalizował się model męskości oparty na „ideologicznej triadzie”, łączącej męskość z wojną i terrorem bohaterstwa, i stanowiącej matrycę polskiego patriotyzmu. Model ten został nieco osłabiony w epoce pozytywizmu, odrodził się jednak w dobie modernizmu, wzmocniony dodatkowo paniką wynikającą z licznych przekonań o degeneracji społeczeństw.

Pokolenie 1920 było, zdaniem Tomasika, pierwszą generacją, która skupiła na sobie dokonującą się na przestrzeni całego XIX wieku przemianę męskości, związane ze zdobyciami nowoczesności, a także z doświadczeniem II wojny światowej, przypadającej na okres młodości. Zdaniem licznych reprezentantów tego wojennego pokolenia wojna naznaczyła ich traumatycznym piętnem, podważającym poczucie męskiej tożsamości. W dwudziestoleciu międzywojennym oraz w latach wojennych utrwalił się wzorzec męskości bohaterskiej i ofiarnej zarazem, utrwalony przez tradycję romantyczną w jej różnych odmianach. Badacz wyróżnia heroiczną, rycerską, sarmacko-sienkiewiczowską, napoleońską, legionową, ułańską i powstańczą, która w polskich warunkach osiągnęła status „męskości hegemonicznej”, czyli dominującej w relacjach społecznych. Druga wojna światowa obnażyła tragiczne i terroryzujące oblicze męskości militarnej.

Autor wymienia cztery typy postaw realizujących wzorzec męskości militarnej: żołnierz kampanii wrześnieowej, partyzant, poeta-żołnierz oraz żołnierz polski na frontach drugiej wojny światowej. Figura poety-żołnierza stała się najbardziej dominującym wzorcem męskości, do jej umocnienia przyczyniły się twórczość i legenda Krzysztofa Kamila Baczyńskiego, a także Wacława Bojarskiego, Andrzeja Trzebińskiego, Tadeusza Gajcego, czy Zdzisława Stroińskiego. Jest ona syntezą dwóch porządków obywatelskich: męskości wyrażającej się w słowie oraz męskości wyrażanej za pomocą czynu, a także dwu porządków płciowych: chłopięcej kobiecości zderzonej z brutalną męskością militarną. Zdaniem uczonego zderzenie tych dwu porządków przyczyniło się do dramatyzacji wewnętrznego konfliktu, który stał się jednym z największych doświadczeń pokolenia Kolumbów.

Tomasik wiele uwagi poświęca przedwojennemu programowi „wychowania państwowego”, uwzględniając wpływ sokolstwa, harcerstwa, a także ideologii nacjonalistycznych, które w sposób wyraźny umacniały istniejący model męskości militarnej. W tej państwowej kampanii pedagogicznej niemałą rolę odegrała literatura zarówno należąca już do klasyki polskiego romantyzmu, jak i literatura popularna w formie powieści dla młodzieży.

Przykład Wacława Bojarskiego, redaktora „Sztuki i Narodu”, dobrze pokazuje jak potężny wpływ na wychowanie męskiej młodzieży miała ideologia męskości militarnej. Autor, analizując jeden z najgłośniejszych utworów Bojarskiego, *Ranny różą*, stwierdza, że tytułowe „zranienie” polega na „bolesnym przeżyciu bankructwa mitów, wokół których organizowała się chłopięca wyobraźnia: mitu wojny jako zdarzenia kształtującego „prawdziwy” męski charakter i mitu żołnierza jako ideału męskości” [s. 179]. Badacz z pełną konsekwencją ukazuje Bojarskiego jako ofiarę ideologii męskości żołnierskiej.

Tomasz Tomasik podejmuje również interpretację *Kamieni na szaniec*, kanonicznej powieści podziemnej Polski Walczącej, która ukształtowała mit bohaterskiego i tragicznego żołnierza AK oraz świadomość historyczną Polaków wielu pokoleń. W opinii autora jest ponadto powieścią o dojrzewaniu męskości militarnej „wyodrębniającej się z pierwotnej, miękkiej” chłopięcości i kobiecości. Przykładem owej charakterologicznej ewolucji jest tutaj droga „Zośki”, bohatera

obdarzonego dziewczęcą urodą, który na skutek przyłączenia do walki wojennej przeistacza się w prawdziwego mężczyznę. Uczony podkreśla ideologiczny wymiar mitu „obietnicy męskości”, który zasłania i fałszuje autentyczne dylematy tożsamościowe i etyczne młodych mężczyzn postawionych w sytuacji zabijania czy tragicznej śmierci. Polemizuje tym samym z komentatorami (a w szczególności z opinią Krystyny Heski-Kwaśniewicz), którzy skłonni byli uznawać powieść Kamińskiego za dokument wiernie ukazujący realizm i prawdę wojennej rzeczywistości. Badacz obnaża jego destrukcyjne i demoralizujące działanie, którego efektem była jeśli nie śmierć to trwałe psychiczne okaleczenie. Powieść ta, figurująca w kanonie lektur szkolnych, przez wiele lat podtrzymywała ofiarczy i militarny model męskości.

Twórczość Krzysztofa Kamila Baczyńskiego odczytuje Tomasik w odniesieniu do modelu „kobiecy” męskości, której źródeł szuka w analogii z Juliuszem Słowackim. W pewnym sensie występuje on przeciwko bohaterskiej hagiografii Baczyńskiego, którą po jego śmierci ukształtowali badacze, wedle której młody i wrażliwy poeta ochoczo rzucił się do zbrodniczej walki wojennej. Uznaje ją za fałszywy punkt wyjścia, dostrzegając normatywną kwestię pokoleniowego przymusu, jakiemu poddani bywali młodzi poeci urodzeni około 1920 roku i przymus wzmocniony dodatkowo potrzebą rekompensaty związanej silnie z tradycją romantyczną i niedopełnieniem wielkich romantyków – Słowackiego i Mickiewicza – którzy nie wzięli czynnego udziału w powstaniu listopadowym. Tylko taki wybór roli dawał poetom poczucie pełni męskości, a co za tym idzie – pełni człowieczeństwa. Ten mit „pełnego człowieka”, mężczyzny spełniającego się w boju, był zdaniem badacza „fałszywym i destrukcyjnym mitem męskości” [s. 232]. Baczyński w swojej twórczości wielokrotnie zaznaczał dystans wobec propagowanej wówczas wizji bohaterstwa opartego na przemocy i kulcie siły. Nie akceptował w pełni owej ideologicznej triady, o której pisze uczony. W twórczości Baczyńskiego dostrzega on wysoce wysublimowany ideał męskości, znajdujący odzwierciedlenie w figurze anioła-rycerza. Wojna w twórczości Baczyńskiego nie ma w sobie nic z męskiej przygody, jest ciemną mocą przynoszącą śmierć, okaleczenie, traumę, degradację ludzkich ideałów. Wyraża „dramat męskości zranionej przez wojnę i przez konsekwencje poddania się presji etosu żołnierskiego” [s. 245]. W perspektywie badacza Baczyński jest poetą o rozdartej czy wręcz rozdwojonej tożsamości, poetą rozdartym pomiędzy sprzeczne role: poety i żołnierza. Autor dostrzega w twórczości Baczyńskiego nurt, który określa mianem „siły słabości”, a który zrywałby z polaryzacją słabości i siły, znamionującą etos męskości militarnej. Ujawnia, że za rolą ochotczego żołnierza, manifestującą się za pomocą siły, agresji i przemocy, skrywa się utajony lęk, wynikający z poczucia słabości. I odwrotnie, słabość postrzegana jako konflikt wewnętrzny, dylemat czy wahanie, wynika z silnego poczucia wartości moralnych i etycznych wpisanych w ideał humanistycznego człowieczeństwa.

Interpretując twórczość Gajcego, Tomasz Tomasik dochodzi do wniosku, iż „psychologia wojny obnaża antyhumanitarny rys ideologii żołnierskiej, w której «prawdziwą» męskość postrzega się tylko w kategoriach siaty i twardości” [s. 295]. Wojna w ujęciu Gajcego „nie jest sceną męskiego bohaterstwa, tylko sceną ludzkiego strachu przed śmiercią” [s. 296]. Uczony zauważa, że obecne w jego twórczości elementy wskazujące na metafizykę kobiecości ocalającej, są jedną z dróg wyzvolenia się deprawującej ideologii męskości żołnierskiej.

Monografia Tomasza Tomasika posiada ogromną wartość dokumentacyjną, autor zgromadził obszerną literaturę przedmiotu, sięgnął nie tylko do prac historyków literatury, ale także do prac z zakresu antropologii, socjologii, politologii, filozofii, kulturoznawstwa, ukazując problematykę polskiej męskości militarnej na tle krajobrazu kulturowego i historycznego całej Europy. Uzmysławia ona, jak wciąż niewiele wiemy o kulturowych sposobach konstruowania licznych odmian męskości, pomimo iż kategoria ta tkwi w centrum polskiej kultury.
